

“ÂŞIK ALI’NIN TÜRKİYE SEFERİ”NİN ÜÇ VARYANTI*

Three Varlants of the "Âşık Ali'nin Türkiye Seferi"

Doç. Dr. Afina BARMANBAY**

ÖZ

Millî kültürün inşa edilmesinde ve şekillenmesinde önemli hizmetleri olan âşıklar, bu geleneğin yaşatılarak geleceğe taşınmasında müstesna rol oynamışlardır. Âşıklık geleneğinde destan ve halk hikâyeleri; millî kültürü ve tarihi yansıtmaları bakımından oldukça önemli bir mirastır. Manzum parçaların sıkça kullanıldığı bu edebî türlerin anlatılması, çok güçlü bir hafıza gerektirmektedir. Destan ve halk hikâyelerinin kuşaktan kuşağa intikal ederek günümüze ulaşmasını, âşıklara borçluyuz. Âşıklar; musiki, nazım, nesir ve tiyatro sanatı unsurlarını birleştirerek kendi sanatlarını icra etmişlerdir. 16.-17. yüzyıllarda Türk kültür coğrafyalarında altın dönemini yaşayan âşıklık sanatı, özellikle 19. yüzyılda pek fazla halk hikâyeleri ortaya çıkarmıştır. İrevan, Göyçe, Borçalı, Karabağ, Şirvan, Derbent muhitlerinin yanı sıra Karadağ-Tebriz, Urmiye, Horasan, Kaşkay, Zencan, Save gibi bölgeleri de kapsayan Azerbaycan âşıklık geleneği, Türk halk edebiyatının önemli bir kültür hazinesidir. 19. yüzyılda Azerbaycan âşıklık geleneğinin önemli merkezlerinden biri olan Göyçe, Azerbaycan Türk âşıklık geleneğine Ak Âşık (Allahverdi), Âşık Ali ve Âşık Alesker gibi dev üstatlar kazandırmıştır. Göyçeli Âşık Ali, 19. yüzyıl başlarında dünyaya gelen ve en uzun ömürlü sanatkârlardan biri olarak bilinmektedir. Âşığın hayatı ve sanatsal faaliyeti ile ilgili en fazla bilgi, “Âşık Ali’nin Türkiye Seferi” adlı halk hikâyesinde yer almaktadır. Destan ve halk hikâyelerinde görülmekte olan farklı versiyon ve varyantlaşma, bu eser için de geçerlidir. “Âşık Ali’nin Türkiye Seferi”nin üç metni tarafımızca tespit edilmiş ve birbirine fazla benzemeyen bu eş metinler için çalışmamızda varyant terimi kullanılmıştır. Şimdiye kadar konuyla ilgili tek varyanttan bahsedilmiş ve ele aldığımız üç varyant arasında mukayeseler yapılmamıştır. Kullandığımız baskı yılına göre varyantlardan birincisi, Âşık İmran Hasanov ve Âşık Mahmud Memmedov; ikincisi, Âşık Hacı Bayramov; üçüncüsü ise Âşık Gulu tarafından anlatılmıştır. Çalışmamızda; Âşık Ali hakkında bilgi verilmiş, hikâyenin tanıtılması için Kiril alfabesiyle yayınlanan birinci varyantın ayrıntılı özeti çıkarılmıştır. Varyantlar, onları anlatan âşıkların adıyla adlandırılmış, her üç varyant arasındaki farklar ve yeni bilgiler tespit edilerek başlıca özellikleri açıklanmıştır. Varyantlar arasındaki farkları daha net görebilmemizi sağlaması ve hikâyenin önemli temel unsuru olan nazım parçalarını temsil etmesi adına “Ağrı dağı” şiiri, ayrıca incelenmiştir. Türkiye’deki Âşık İkbâl (Yığval) ve Âşık Esmer’den bahsedilen hikâyede; Ağrı, İğdir, Kağızman, Kars, Sarıkamış, Erzurum, Muş ve İstanbul gibi bölgelerin adı geçer. Eserde, Âşık Ali’nin; Yunus Emre, Karacaoğlu, Dadaloğlu, Pir Sultan Abdal, Âşık Ömer, Âşık Emrah, Öysüz Dede, Kayıkçı Kul Mustafa, Kul Mehmet, Kul Himmet, Âşık Hasan gibi üstatlardan haberdar olduğu ve onların şiirlerini ezbere bildiği görülmektedir. Bu doğrultuda çalışmamızın bir diğer amacı, “Âşık Ali’nin Türkiye Seferi” bağlamında 19. yüzyılda Azerbaycan ve Türkiye âşıklık geleneğinin yakın bağlarına dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler

Âşık Ali, halk hikâyesi varyantları, Türkiye, Göyçe, Ağrı dağı.

ABSTRACT

The minstrels, who greatly contributed to the formation and shaping of the national culture, played an exceptional role in keeping this tradition alive and carrying it on to the future. The epic and folk narratives from the minstrelsy tradition is a very important heritage in terms of reflecting national culture and history. The recitation of these literary genres in which verses are often used requires really good memory. We should be grateful to minstrels that such epic and folk narratives have been passed on from generation to generation and have reached the present day. The minstrels recited these literary genres combining elements of music, poetry, prose and theatre. The golden age of the minstrel art within the Turkic cultural geography was in the 16th-17th centuries, and especially many folk narratives appeared in the 19th century. The Azerbaijani minstrelsy tradition, which includes regions such as Irevan, Goyche, Borçalı, Karabağ, Şirvan, Derbent, as well as Karadağ-Tebriz, Urmiye, Horasan, Kaşkay, Zencan, Save, is an important cultural treasure of Turkish folk literature. Goyche, one of the important centers of the Azerbaijani minstrelsy tradition in the 19th century, brought great masters such as Ak Ashik (Allahverdi), Ashik Ali and AshikAlesker to the Azerbaijani Turkish minstrelsy tradition. Ashik Ali from Goyche is known as one of the longest-lived minstrels who was born at the beginning of the 19th century. The widest information about the life and artistic activities of the minstrel is contained in the

* Geliş tarihi: 21 Ocak 2022 - Kabul tarihi: 9 Haziran 2023

Barmanbay, Afina. “Âşık Ali’nin Türkiye Seferi”nin Üç Varyantı”, *Millî Folklor* 138 (Yaz 2023): 119-130

** Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kars/Türkiye, afina.barmanbay@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8038-6668.

folk narrative called "Âşık Ali'nin Türkiye Seferi" (Ashik Ali's Journey to Türkiye). The existence of versions and variants characteristic for epics and folk tales is valid for this literary work as well. Three texts of "Âşık Ali'nin Türkiye Seferi" were identified by us, and the term "variant" is used in our study for these three texts, which are not very similar to each other. So far, only one option has been mentioned on this subject, and no comparisons have been made between the three options we have discussed. According to the edition year, the first of the variants was narrated by Ashik Imran Hasanov and Ashik Mahmud Memmedov, the second by Ashik Hacı Bayramov and the third by Ashik Gulu. In our study, information about Ashik Ali has been given and in order to introduce the narratives, a detailed summary of the first variant published in the Cyrillic alphabet has been provided. The variants have been named after the minstrels who narrated them, the differences between the three variants and new information have been identified, based on which their main features have been explained. In order to enable us to see the differences between the variants more clearly and to introduce the verse part that is an important basic element of the narrative, the poem "Ağrı Dağı" has been studied separately. In the narrative that mentions Ashik İkbâl (Yığval) and Ashik Esmer from Türkiye there are also references to such regions as Agri, Iğdır, Kağızman, Kars, Sarıkamış, Erzurum, Muş and Istanbul. From this narrative, we can also see that Ashik Ali knew such masters as Yunus Emre, Karacaoğlu, Dadaloğlu, Pir Sultan Abdal, Ashik Ömer, Ashik Emrah, Öysüz Dede, Kayıkçı Kul Mustafa, Kul Mehmet, Kul Himmet and Ashik Hasan and knew their poems by heart. In this direction, the other aim of the study is to draw attention to the close ties of the minstrelsy tradition of Azerbaijan and Türkiye in the 19th century in the context of "Âşık Ali'nin Türkiye Seferi" (Ashik Ali's Journey to Türkiye).

Keywords

Ashik Ali, variants folk narratives, Türkiye, Göyçe, Mount Agri.

Giriş

*"Bir gün eşidersiz Alı da göçtü...
Bakmaktan savayı göze ne kaldı?"*

Âşık Ali

Azerbaycan âşıklık sanatının yükselişe geçtiği 19. yüzyıl; Âşık Alı, Âşık Ehmed, Âşık Hüseyin Şemkirli, Âşık Musa, Âşık Peri, Âşık Gasım, Âşık Gurban Ağdabanlı, Âşık Şenlik, Dollu Mustafa, Molla Cuma, Padarlı Abdulla, Yahya Bey Dilgam, Âşık Alesker gibi büyük sanatkarlar yetiştirmiştir (Asker 2017: 93). Âşık Alı¹, Azerbaycan sahası âşıklık geleneğinde önemli bir yeri olan Göyçe² âşıklık mektebinin yetiştirdiği ünlü âşıklardandır. Türkiye'de tanınan Gurbani, Tufarganlı Abbas, Han Çoban, Heste Gasım, Âşık Elesger gibi Azerbaycanlı âşıklardan biridir (Alptekin 1999: 35-38). Hümmet Alizade, Âşık Alı hakkında ilk bilgi veren kişilerdendir (Ozan-Âşık Ansiklopedisi 2019: 61). Âşık hakkında ilk kapsamlı araştırmalar ise Hüseyin Arif tarafından yapılmıştır (Arif 1968, Âşık Alı 1975). Şeyh Alı, Şih Alı, Lokman Alı, Tabip Alı, Tecnis Alı, Abdal Alı mahlaslarını kullanan âşık, Azerbaycan halk edebiyatında Âşık Alı adıyla ün kazanmıştır (Kahraman 2019: 24). Âşık Alı'nın edebî kişiliği ve eserleri, günümüzde bilim insanları tarafından yeterince tanınmakta ve Azerbaycanlı araştırmacılar tarafından sıkça tanıtılmaktadır (Hacıyeva ve Köktürk 1997: 27). Buna rağmen âşığın hayatıyla ilgili birbirine zıt ve tartışmalı fikirler devam etmektedir. Âşık Alı'nın eserlerinde yaşadığı yer belli olsa da doğum yeri ve tarihi hakkında kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. Dolayısıyla bu konu, hep tartışmalara açık kalmıştır. Kabul edilmiş bilgilere göre Âşık Alı, 1800 veya 1801'de Göyçe bölgesinin Kızılvenk köyünde doğmuş, yüz on yaşında vefat etmiştir. Türkiye seferinin gerçekleştiği tarihi belirlemek için âşığın doğum tarihi üzerine yapılan tartışmalara değinmek gerekir. Nazir Ahmetli'nin Çarlık Rusya döneminin tahrir defterlerine istinaden ileri sürdüğü iddialara göre, Âşık Alı 1835'te Göyçe'nin Şişkaya köyünde doğmuş ve bir müddet orada yaşamıştır (Ahmetli 2019: 148, 155-156). Âşığın babası Mirza ve amcası Nebi, Kızılvenk köyüne 1856'da göçmüşlerdir (Ahmetli 2019: 161). "Âşık Alının Türkiye Seferi"nde Ahura depreminden (1840) bahsedildiğine göre, bu tarih ile Âşık Alı'nın yaşı uymuyor; çünkü para kazanmak amacıyla Türkiye'ye geldiğinde âşığın çok

genç yaşlarında olduğu bilinmektedir (Hüseyinoğlu ve Memmedova 2011: 291). Ahmetli'ye göre, 17 yaşında Ak Âşık'ın yanında çıraklığa başlayan Âşık Alı, 21 yaşında üstat âşık olarak yetişmiş, Türkiye seferi 1856-1857 yıllarında gerçekleşmiş, 1857'de evlenmiş, büyük oğlu Abdulla 1858'de, ortanca oğlu Mehmed 1866'da küçük oğlu Hüseyin ise 1870'te doğmuşlardır (Ahmetli 2019: 161-166). Hekimov'un yaşlı köylülerin söylediklerine istinaden verdiği tarihe göre 1895'te (Hekimov 1988: 59) âşığın gözleri kör olmuştur. Oğlu İsmail ve eşi Besdi'nin vefatını gördüğü, âşığın şiirlerinden anlaşılmaktadır (Kahraman 2019: 25). Âşık Alı; 1905-1907 yıllarında Ermeni çetelerinin saldırılarına maruz kalmamak için memleketini terk etmek zorunda kalan sanatkârlardandır. Bu yıllarda Kelbecer'e göçen âşık, dört yıl orada kaldıktan sonra 1911'de Kızılvenk köyüne geri dönmüş, aynı yıl vefat etmiş ve köy mezarlığına defnedilmiştir (Zimistanoğlu 2013: 15).

Âşık Alı; Azerbaycan'ın İrevan, Gümrü, Tebriz, Nahçıvan, Dereleyez, Karabağ gibi bölgelerinde faaliyet göstermiş, bunun yanı sıra Alosman (Türkiye), Rey (İran), Irak gibi ülkelere seferlere (seyahatlere) çıkmıştır (Kahraman 2019: 26). Çoğu koşma olmak üzere geraylı, tecnis, divanı, üstadname, bayatı, tasnif türlerinde şiirlerin yanı sıra, "Âşık Alı'nın Türkiye Seferi", "Âşık Alı ile Âşık Elesger'in Atışması", "Hacı Hüseyin'in Âşık Alı'ya At Bağışlaması", "Âşık Alı'nın Subatanlı İsa'yı Şeyirtliye Götürmesi" gibi eserler meydana getirmiştir. Âşık Elesger başta olmak üzere Âşık Mehdi, Âşık Hümbet, Âşık Alışan, Âşık Meherrem, Âşık İse, Âşık Gulu gibi 20'den fazla âşık yetiştirmiştir (Zimistanoğlu 2013: 14). "Dilsuz ve Hazangül" hikâyesinin müellifi Âşık Nebi'nin Kelbecer'deki şahsi arşivinde bulunan Âşık Alı'nın el yazmalarından oluşan üç kitap ve üstadı Ak Âşık hakkında kaleme alınan bir kitap, 1938'de birçok yazma gibi Sovyet memurları tarafından yakılmıştır (Hekimov 1988: 59).

Erzurum ve Kars âşık muhitleri, tarihi bakımdan Azerbaycan âşık sanatı ile Anadolu âşık sanatı arasında geçit-köprü vazifesini yerine getirmiştir (Gasımlı 2011: 173). Bu durum, "Âşık Alı'nın Türkiye Seferi" adlı halk hikâyesinde de hissedilmektedir. Nazım-nesir dönüşümlü bu hikâyede; Türkiye'deki Âşık Yığval (İkbal) ve Âşık Esmer'den bahsedilir, Kars, Sarıkamış, Erzurum, Iğdır, Ağrı, Muş ve İstanbul gibi bölgelerin adı geçer. Hikâye, Göyçe'nin Kızılvenk köyünden fakir Alı'nın çıraklıktan usta âşık olma serüveniyle başlar. Âşıklık mesleğini edindikten sonra sevdiği kıza evlenebilmesi için Alı'nın yüklü bir para kazanması gerekir. Bu amaçla önce İrevan'a, oradan da Türkiye'ye sefer eder. Birçok zorluklarla karşılaşsa da âşıklık mahareti sayesinde gereken paranın çok daha fazlasını kazanarak memleketine döner ve sevdiği kızla evlenir.

Bazı Türk boyları hâlâ destanî eserleri anlatırken, bazıları destandan hikâyeye geçmiş, ancak destanî eserleri de yaşatmaya devam etmişlerdir (Ekici 2005: 228). Türkiye'de "halk hikâyesi" kavramı altında yer alan ürünler, Türk dünyasında destanın bir türü olarak yer almaktadır (Ata Yıldız 2015: 15). Dolayısıyla "nazımlı-nesirli (şiirli-öykülü) uzun anlatılara Azerbaycan'da ve bazı diğer Türk topluluklarında destan denir" (Memmedli 2015: 19). Ele aldığımız "Âşık Alı'nın Türkiye Seferi" de Azerbaycan'da yayınlanan kitaplarda âşık rivayetleri ve destanlar faslında tanıtılmaktadır. Bu hikâye, olay örgüsü ve birçok motiflerine göre destana daha yakın (İsmayılov 2006: 8) ve "yeni destan" türü (Abbasi 2009: 304) hesap edilmektedir. Türkiye'deki hâkim anlayışa göre, halk hikâyeleriyle ilgili en yaygın tasnif, Pertev Naili Boratav'a aittir. Boratav'a göre, "yaşadıkları muhakkak olan âşık şairlerin romanlaşmış hayatlarına dair aşk hikâyeleri" kategorisine giren ürünlerde başkahraman, bütün macerasını "âşık" kişiliğiyle sürdürür; metni süsleyen şiirler, maceraları anlatılan âşığın kendi şiirleri diye kabul edilir (Boratav 1969: 57). Bu doğrultuda "Âşık Alı'nın Türkiye Seferi", belirtilen kategoriye ait bir halk hikâyesidir.

“Doğu Anadolu’da eser veren âşık-hikâyeciler, son iki asırdan beri takip edebildiğimiz hikâyelerini eski destan geleneğine bağlı saz şairlerinin yolundan hareketle bazı değişiklikler yaparak tasnif etmişlerdir” (Elçin 2004: 445). “Özellikle Azerbaycan sahasında âşıklar adına hikâye tasnif etme geleneği canlı olarak yaşatıldığından ve hikâyelerdeki varyantlaşma biraz daha hoşgörü ile karşılandığından bazı şiirlerdeki varyantlaşma korunabilmiştir. Aynı şekilde birçok âşığın şiiri bu hikâyeler sayesinde günümüze gelebilmiştir” (Oğuz 1997: 3). Bu durum, “Âşık Alı’nın Türkiye Seferi” için de geçerlidir. Varyant ile versiyon kavramlarının anlamları, Azerbaycan ile Türkiye sahasında tam olarak birbirinin tersini ifade etmektedir. Türkiye’de, “aynı anlatının birbirine fazla benzemeyen metinleri” hesap edilen “varyant” için “eş metin”, (Öcal, 1999: 4), eş metinden daha ileri seviyede farklılık arz eden metinleri karşılamak için ise “çeşitleme” (Ekici, 1998: 33) gibi terimler önerilmektedir. Azerbaycan’da ise “varyant” kavramı, herhangi bir folklor örneğinin farklı alanlarda anlatıcı tarafından icrası sırasında uğradığı hafif içerik ve şekil değişikliği olarak açıklanır: Bir folklor metninin, örneğin bir destanın onlarca varyantı olsa da hepsi aynı metni temsil eder (Ozan-Âşık Ansiklopedisi 2020: 352). “Birbirine daha çok benzeyen metinlerden şu ya da bu şekilde farklılaşmış metinler” olarak açıklanan “versiyon” (“benzer metin”) terimi (Öcal, 1999: 4) ise Azerbaycan’da, “bir metnin farklı coğrafi bölgelerde keskin değişikliklere uğrayarak şekil değiştirmesi” olarak açıklanmaktadır: varyantlar arasındaki uzaklaşma, versiyon olayına götürür (Ozan-Âşık Ansiklopedisi 2020: 355). “Âşık Alı’nın Türkiye Seferi” başlıklı hikâyenin üç varyantı (Azerbaycan sahasına göre versiyonu) tarafımızca tespit edilmiştir. Varyantlardan birincisi, Mürsel Hekimov’un “Halkımızın Deyimleri ve Duyumları” adlı kitabının “Destanlarımızdan Açılmamış Sayfalar” bölümünde yer almaktadır. Bu varyant, Göyçeli âşıklardan Âşık İmran Hasanov (1928-1999) ile Âşık Mahmud Memmedov (1935-2020) tarafından anlatılmıştır. Çalışmamızda temel bilgi ve tanıtım için bu anlatı kullanılmıştır. İkinci varyant, Hüseyin İsmailov’un hazırladığı Âşık Alı’nın Seçilmiş Eserleri (2006) arasında yer almaktadır. Bu varyant, Göyçeli Âşık Hacı Bayramov (1931-2011) tarafından anlatılmıştır. Gabil Zimistanoğlu’nun hazırladığı kitapta (2013) ise hikâyenin üçüncü ve yeni bir varyantı verilmektedir. Bu varyant, Âşık Alı’nın Gedebev ilindeki akrabası Gaytaran Askerov’un arşivinden alınmıştır. Arşivdeki kaynak, arşiv sahibi Askerov’un babası İsmail Bey’den kalmıştır. Bir din adamı olan İsmail Bey, hikâyenin bu varyantını, zamanında Âşık Alı’nın yetiştirdiği âşıklardan Âşık Gulu’nun anlattıkları üzerine yazıya geçirmiştir (Zimistanoğlu 2013: 19-20). Çalışmamızda; varyantlar, onları anlatan âşıkların adıyla adlandırılmıştır. Öncelikle “Âşık Alı’nın Türkiye Seferi”nin tanıtımını yapmak için birinci varyantın geniş özeti çıkarılmış, daha sonra her üç anlatı arasında görülmekte olan önemli farklılıklar ve bazı yeni bilgiler sıralanmış ve ortaya çıkan önemli farklar üzerinde durulmuştur.

1. Âşık İmran Hasanov ile Âşık Mahmud Memmedov Varyantının (Hekimov 1988: 314-361) Özeti³

Göyçe bölgesinin Kızılvenk köyünde yaşayan Kalvayı Mirza; cömert, eli açık ve konuksever bir adamdır. Zamanında geliri çok daha iyiymiş ama sonradan işleri ters gitmiş ve servetini kaybetmiştir. Kalvayı Mirza, tüm umudunu oğlu Alı’ya bağlamıştır. Alı; “menekşe renkli bıyığı olan”, boylu poslu, pehlivan cüsseli, düzgün bir gençmiş. Güzel sesi, aklı ve kemali ile yaşlıları arasında seçiliyormuş. Alı okuduğunda yolda gidenler durur, çalışanlar işlerine ara verir, herkes onu dinlermiş; bir duyan bir de duymak istemiş. Köy aksakalları, bu güzel sesli gencin ileride çok iyi bir âşık olabileceğini, bunun için de bir üstat yanında çırak olarak yetişmesi gerektiğini düşünüyorlarmış.

Günlerden bir gün, “Ak Âşık” adıyla nam salan Âşık Allahverdi, Kızılvenk köyüne bir düğüne gelir. Köy aksakallarından nurani yüzlü birisi, usulünce yaklaşarak Ak Âşık’tan, Alı’nın kendini göstermesi için bir şans ister ve şayet beğenirse kendisine çırak olarak almasını tavsiye eder. Ak Âşık bu teklife razı gelir. Alı’yı ittirerek meydana getirirler. Ak Âşık, Alı’nın boyunu posunu görünce, sesi-nefesi de bu boy posa uygun olursa gönlünce bir çırak olabileceğini düşünür. Alı, bir taraftan çok endişelenir ve heyecanlanır, diğer taraftan da kendisini yatıştırmak için “nasıl olsa bu işin sonunda ölüm yok” diye düşünür ve sazını “Göyçe Güllü” üzerine kökleyip okumaya başlar. Ak Âşık, Alı’nın yeteneğini görür ve beğenir. Alı’yı çıraklığa kabul etmek için tam on yıl boyunca yanında eğitim alması gerektiğini şart koşar. Bu süreçte düğünleri ve meclisleri birlikte yürütecüklerini bildirir. Alı kabul eder. Bu zaman zarfında Alı, üstadından âşıklık sanatının tüm sırlarını derinden öğrenir. On yıl tamam olduğunda birlikte yine Kızılvenk köyüne bir düğüne gelirler. Ak Âşık, meclisi Alı’nın yöneteceğini beyan eder. Alı, düğünü çok güzel çekip çevirir. Üstat âşık, öğrencisiyle gurur duyar ve atışmak için meydana gelir. Tatlı atışmadan sonra sıra, Alı’nın “Duvakkapma”⁴ ile hikâyeyi bitirmesine gelir. Ak Âşık, Alı’nın yüzüne sert bir üstat sillesi⁵ vurur. Yıllardır üstadının bu sillesini bekleyen Alı, Ak Âşık’ın mübarek ellerini öper ve sazını “Hak Kapısı” üzerine kökleyip duvakkapmasını okur. Böylece Alı, artık usta âşık statüsüne ulaşır ve ünü tüm bölgeye yayılır.

Artık meslek de edindiğine göre ailesi Alı’yı evlendirmek ister. Annesi, lafı açtığına Alı’nın bir sevdiği olduğunu ve kendi aralarında söz yaptıklarını öğrenir. Kızın adı Besdi’dir. Besdi, köyün zengin ağalarından Niftalı Bey’in kızıdır. Alı’nın anne babası bu işin çok zor olduğunu farkındalar; Alı, ayağını yorganına göre uzatmamıştır. Buna rağmen Mirza, oğlunun hatırı için kızın babası Niftalı Bey’in kapısına gitmeye ve söz açmaya karar verir. Niftalı Bey, Mirza’nın birilerinin kızını istemek için yanına geldiğini zanneder. Niyetini anlayınca, kızar ama belli etmez ve eşine danışarak Mirza’yı oyalamaya karar verir. Niftalı Bey, sıradan bir ailenin elde etmesi mümkün olmayan mal mülk listesi hazırlayıp Mirza’ya verir. Bu listedekileri elde etmenin imkânı yoktu. Anne babası, bu sevdadan vazgeçmesi için Alı’ya yalvarır ama Alı vazgeçmez. Daha sonra, Alı’nın para kazanacağı ve zamanın belki onların lehine çalışacağı umuduyla kızı istemeye, şimdilik söz kesmeye, seneye ise düğün yapmaya karar verilir. Kalvayı Mirza; karısının evlilik yüzüğünü, küpelerini, bileziğini, kolyesini senet olarak yanına alır ve köy aksakallarından birkaç kişiyle birlikte kızı istemeye gider. Böylece, Alı ile Besdi arasında söz kesilir.

Ertesi gün Âşık Alı, para kazanmak için İrevan’a doğru yol alır. Şehre girdiğinde önüne çıkan gençler, para verip kendisinden “İrevan Çukuru”nu çalıp okumasını rica ederler. Alı’nın ustalığını gören gençler, ona hayran kalırlar. Çok geçmeden Alı’nın ünü tüm İrevan’a yayılır; düğünlere davet edilir, her defasında “üstadına barekallah” denilerek övülür. Haber, İrevan’ın ünlü âşığı Durahan’a yetişir. Âşık Durahan, Rumlu Cafer Paşa’nın oğlunun düğüne davet aldığı için Alı’yı yanında çırak olarak götürebileceğini düşünür. Âşık Alı’yı sanatını icra ederken görmeye gelir ve gördüklerinden çok memnun kalır. Âşık Durahan, kurnaz adamdır. Ak Âşık’ın on yıllık öğrencisi olduğunu bilmesine rağmen Alı’ya çırak muamelesi yapar. Öncelikle Alı’yı iş için tavlama niyetiyle evine misafir olarak davet eder. Alı burada, Âşık Durahan’ın çırağı Âşık Samet ile tanışır. Âşık Samet, Durahan’ın çıraklarına iyi bakmadığını, çok cimri olduğunu, toplanan paradan her yüz manattan sadece üç manat verdiğini anlatır. Bu esnada iki Türk muhafız asker, at belinde bahçeye girer; askerlerden biri Durahan’a mektup verir. Mektup, Rumlu Cafer Paşa’dandır, oğlunun düğününü yönetmek için Âşık Durahan’ın acilen gelmesini ister. Âşık Durahan, fırsattan istifade ederek hemen Âşık Alı’yı kendisiyle gelmesi için ikna

etmeye çalışır; Paşa hazretlerinin düğününde çok para toplanacakmış ve her yüz manattan on manatını Alı'ya verecekmiş. Alı ikna olmaz, buralardaki düğünleri tek başına yürüttüğünü ve fena para kazanmadığını söyler. Bunu duyan Türk askerler, paşanın oğlunun düğününe gelmek istemeyen Alı'ya kızarak onu tehdit ederler ve Alı, mecbur gitmeye razı gelir. Alı, köylülerinden birini bulup şimdiye kadar biriktirdiği paraları anne babasına götürmesini rica eder. Ayrıca sözlüsü Besdi'ye bir mektup yazıp Alosman'a⁶ gideceğini haber verir ve ondan ahdine sadık kalıp kendisini beklemesini ister.

Alı, Âşık Durahan ve çırağı Samet ile Rum'a (Anadolu'ya) varır. Âşık Durahan, Alı'yı kendi çırağı gibi takdim eder. Âşık Alı, okumaya başlayınca başından aşağı akçeler dökmeye başlarlar. Âşık Durahan'ın Rum elinde en çekindiği kişi, ünlü Âşık Yığval'dır. Âşık Yığval düğüne gelir, düğün sahibine nemerini⁷ verdikten sonra âşıklar için toplanan paraları torbaya doldurur, "bu da benim nemerim" deyip düğün yerini terk eder. Âşık Durahan, onun erkenden gelip gitmesine sevinir. Âşık Alı ise bu olaya çok bozulur. Cafer Paşa, Alı'ya merak etmemesini, onu buradan layıkıyla yolcu edeceklerini söyler. Ama Alı, bu adaletsizliği hazmedemez. "Âşık Yığval, daha önceleri Âşık Durahan'ı yenmiş olabilir ama şimdi benimle atışması gerekiyordu. Beni yenmeden, toplanan paraları alması doğru değildir", der. Âşık Alı üsteleyince Cafer Paşa, Âşık Yığval'ı çağırır. Meclise dönen Âşık Yığval, "geçen yılki tövbeni unuttun mu?", diye Durahan'a kızır. Durahan, atışmayı Alı'nın istediğini söyler. Âşık Yığval, bu duruma çok sinirlenir ve "dünkü çocuk" Alı'yı, yenilirse başına geleceklerle tehdit eder. Ardından, sazını "Osmanlı Divanisi" üzerine kökleyip "bizde âdettir, yol garibindir", der ve ilk söz hakkını Alı'ya bırakır. Başa baş giden atışmalar, geceye kadar devam eder. Bu arada Durahan, şayet Alı, Yığval'ı yenerse kendisinin rezil olacağını düşünerek gizlice mekândan ayrılır ve memleketine doğru yol alır. Ertesi günü devam eden atışmada Alı'nın söylediği gıfılbendi⁸ Âşık Yığval çözemez ve yenilir. Âşık Alı, bu düğünde bir servet kazanır.

Düğün meclisinin sonuncu, yedinci gününde Cafer Paşa'ya İstanbul'dan mektup gelir. Mektup, şimdiye kadar on sekiz âşığı yenip zindana attıran Esmer Hanım'dandır. Âşık Yığval'la atışıp onu yenmesinin haberini alan Esmer; Âşık Alı'yı kendisiyle atışması için İstanbul'a çağırır. Mektubunda, "gelmezsen korkaksın" dediği için Esmer Hanım'ın davetine icap etmek şart olur. Böylece Âşık Alı, Samet'i de yanına alıp üç dört güne İstanbul'a ulaşır.

İstanbul'da bir paşa kızıyla evli olan Genceli Hacı Ağa isimli bir adam, Esmer Hanım'ın cumartesi günü baş meydanda yapılacak olan âşık atışması ilanını görür. Hacı Ağa, memleketinden gelen bir erkeğin burada bir kadın tarafından yenilebileceğinden endişe duyar. Âşık Alı'yı karşılayıp evinde misafir eden Hacı Ağa ona Esmer Hanım'ın Âşık Yığval'dan daha güçlü bir âşık olduğunu anlatarak tedbirli olmasını tavsiye eder. Sabah açıldığında Âşık Alı, Âşık Samet, Hacı Ağa ve oğulları baş meydana giderler. Esmer Hanım, meydanda onları bekliyordur. Âşık Samet, Esmer Hanım'ı görünce güzelliğine vurulur. Âşık Alı ile Âşık Esmer'in atışmaları iki gün devam eder, üçüncü gün Âşık Alı nihayet Esmer'i yener. Âşık Alı yine çok para kazanmış olur. Esmer Hanım, kendisini yenecek âşık ile evleneceğini ahdedtiğini söyler, fakat Âşık Alı bir sözlüsü olduğunu ve Esmer'i Âşık Samet ile evlendirmek istediğini söyler. Esmer kabul eder, ayrıca, daha önceleri yendiği için zindana attırdığı on sekiz âşığı serbest bırakır. İstanbul'da Âşık Samet ile Esmer için yedi gün yedi gece düğün yapılır. Birkaç gün sonra hep birlikte yola konularak Rumlu Cafer Paşa'nın yanına giderler. Cafer Paşa onları birkaç gün ağırladıktan sonra hediyelerle Kafkas'a yolcu eder. Cafer Paşa, bir servete gittiklerinden yolların onlar için tehlike arz edeceğini söyleyerek Âşık Alı'ya mühürlü bir mektup verir; yolda haydutlara yakalanırlarsa bu mektup onların işini halledecekmiş.

Ağrı dağının eteklerine vardıklarında birkaç atlı harami onlara hücum eder ve Âşık Samet ile Esmer'i yakalar. Âşık Alı, bir kayanın arkasına saklanır ve elindeki sazın ucunu onlara taraf doğrultup bağırır. Haramiler, sazın ucunu korkunç bir silah sanıp teslim olurlar. Bu olanları uzaktan dürbünle seyreden harami başı Celali Kürt, hemen yetişir ve yiğitliğinden dolayı Âşık Alı'yı bağışlayacağını söyler. Âşık Alı, Celali Kürt'ün harami olmasına rağmen mert adam olduğunu duyduğu için ona inanır ve kayanın arkasından çıkar. Alı, Türkiye'de kazanmış olduğu nemerlerden biraz ona vermek ister fakat Celali Kürt kabul etmez ve Ağrı dağı hakkında çalıp okumasını ister. Âşık Alı'nın okumasını çok beğenen Celali Kürt, âşığa bir avuç mücevher verir. Böylece, haramilerle helalleşip İrevan'a doğru yol alırlar. Âşık Samet ile Esmer, İrevan'da kalır; Âşık Alı ise memleketi Göyçe'ye geçer.

Bu müddette Niftalı Bey'in Âşık Alı'ya tanıdığı bir senelik mühlet bitmiş, fazladan üç ay da zaman geçmiştir. Niftalı Bey, âşığın babası Kalvayı Mirza'yı çağırıp, Alı'dan haber gelmediğine göre belki de çoktan öldüğünü ve artık kızını bir başkasıyla evlendireceğini söyler. Niftalı Bey, eve dönüp karısıyla birlikte Alı için ağlarlar. O anda kapı çalınır ve Alı içeri girer. Ertesi gün sabahtan tüm köy, Âşık Alı'nın; İrevan'da Âşık Durahan'ı, Rum'da Âşık Yığval'ı, İstanbul'da on sekiz âşığı yenip zindana atan Esmer Hanım'ı dize getirdiğini ve yedi sülalesine yetecek kadar servet kazandığını konuşur. Haberleri alan Niftalı Bey hemen saz meclisi kurur ve Alı'yı damat sıfatıyla davet eder. Ardından yedi gün yedi gece düğün yapılır. Böylece Âşık Alı, sevgilisi Besdi'ye kavuşur ve birlikte mutlu mesut yaşarlar.

2. Âşık Hacı Bayramov Varyantında (Âşık Alı 2006: 146-182) Yer Alan Farklı Bilgiler

- Hikâyedeki olaylar en başta Âşık Alı'nın, daha sonra ise anlatıcının ağzından aktarılır;
- Hikâye, Alı'yı evlendirmek isteme sahnesiyle başlar. Alı'nın Ak Âşık'tan eğitim gördüğü hakkında bilgi verilmez;
- Besdi'nin babası Niftalı, Çamırrı (Çamurlu) köyündendir;
- Nahçıvanlı Kalvalı Han karakteri;
- Âşık Alı, Âşık Durahan'ı Arakolanı (Aralık Kolanı) köyünde kendisi gidip bulur ve yanına çırak olarak almasını rica eder;
- Âşık Durahan, on sekiz kişi topladıktan sonra Âşık Alı ile para kazanmak için Türkiye'ye sefer eder. Âşık Durahan, adil ve olumlu karakter gibi verilmiştir;
- Türkiye'de doğrudan Muş şehrine gelmişlerdir;
- Âşık Yığval'ın dış görünüşü şöyle tasvir edilir: "Boy posta Köroğlu'ya on tekme vuracak seviyede iri yapılı, her cebinde üç yaşlı çocuğun kaybolacağı biçimde büyük şalvarlı, ortasında çok iri püskülü olan fes takılı";
- Ağrı, Iğdır, Kars, Sarıkamış, Erzurum gibi bölgelerin adı geçer;
- Âşık Esmer, Dağıstan'dan Kars bölgesindeki Kullar Baydar köyüne misafir olarak gelmiştir;
- Âşık Alı'nın yol yoldaşı Âşık Samet değil, Nargileci Esed karakteridir; bu varyantta Esed, Esmer'e âşık olur fakat evlenemez;
- Genceli Hacı Ağa karakterinin yerine Gazahlı Mehdi Han karakteri;
- Haramilerden "Zılan kaçakları" olarak bahsedilir.
- Âşık Alı'yı öldürdükleri için Besdi'yi bir başkasıyla evlendirmek isterler. Bu durum, her üç varyant için de geçerlidir ama bu anlatıda Besdi'ye düğün yapılır.

- Besdi, düğüne gelen Âşık Alı'yı görünce evlilikten vazgeçer. Düğünde ortalık karışır, herkes kan döküleceğini beklerken kızın babası Niftalı, Âşık Alı'nın hak aşığı olduğunu, ona haksızlık yapılamayacağını söyler ve ortalığı yatıştırır. Âşık Alı, diğer tarafın düğünde yapmış olduğu masrafları fazlasıyla öder. Âşık Alı ile Besdi'ye güzel bir düğün yapılır.⁹

3. Âşık Gulu Varyantında (Âşık Alı 2013: 221-326) Yer Alan Farklı Bilgiler

- Babasının adı Kalvayı Mirza değil, sadece Mirza olarak geçer. Annesinin adı Menzer'dir;
- Âşığın Peri adlı ablası vardır;
- Âşık Alı, on üç on dört yaşlarından saz çalıp okumaya başlar;
- Alı; ilk varyantta köy aksakalları aracılığıyla, bu varyantta ise bizzat babasının teşebbüsüyle Ak Âşık'ın yanında çıraklığa başlar;
- Âşık Alı'nın sevdiği kız Besdi, Âşık Hacı Bayramov varyantında olduğu gibi, Kızılvenk köyünün üç kilometresindeki Çamırır (Çamurlu) köyündendir;
- İlk varyantta bulunmayan Hacı Mejdun (Mecnun) karakteri, başlık parasını peşinen öder. Âşık Alı, bu borcu ödemek için çalışmaya gider;
- Bu varyantta; birçok saz meclisinde yapılan atışmalar, ayrıca Besdi, annesi ve ablasıyla yapılan şiirleşmeler vardır. Âşığın daha önce yayınlanmayan pek çok şiiri yer almaktadır;
- Âşığın babasının İrevan'ın Çimen köyündeki arkadaşı Bağır Han karakteri;
- Âşık Alı'nın kaynatası Niftalı ve Aralık Kolanı köyünden Âşık Durahan, bu varyantta daha olumlu karakterler olarak dikkat çeker. Âşık Alı'yı Türkiye'ye Bağır Han, ahababı Durahan aracılığıyla gönderir. Âşık Durahan'ın dış görünüşü, Âşık Hacı Bayramov varyantında olduğu gibi, iri yapılı ve göbekli olarak tasvir edilir;
- Molla Salah adlı din adamı karakteri aracılığıyla Âşık Alı'nın dinî bilgilerle donanımlı olduğu gösterilir;
- "Köroğlu" destanını icra ederken Âşık Alı oldukça hareketli ve enerjiktir. Şöyle ki, ayaklarını sürekli sert bir şekilde yere sürttüğü için çorapları yırtılıyormuş, ayrıca çok tizde okuduğu ve naralar attığı için lambalar sönmüyormuş;
- Âşık Alı, Türkiye'ye çalgıcı ve cambazlardan oluşan büyük bir grupla Aras nehrini geçerek gider;
- Âşık Yığval, pala bıyıklı, iri papaklı ve kilolu biri olarak tasvir edilir;
- Alı; Âşık Yığval'ın peşinden giderken Cafer Paşa ile tesadüfen karşılaşır. İlk varyantta ise Cafer Paşa'nın Durahan'a gönderdiği davet mektubuyla yola çıkmışlardı;
- Nargileci Esed, Halay Sultan, İrevanlı Tacir Halil karakterleri;
- Âşık Esmer, Kullar Baydar şehridendir. Otuz dokuz aşığı yenip zindana attırmıştır. Âşık Alı'ya yenildikten sonra kendi memleketinde kalır;
- İlk varyantta haramilerin başındaki kişi Celali Kürt, bu varyantta ise Alo Kürt karakteridir.
- Âşık Alı'nın düğününe üstadı Ak Âşık da katılır ve sanatını icra ederek damatla gelin için dua eder.

4. Her Üç Varyanttan Çıkan Genel Sonuçlar

Nazir Ahmetli, Çarlık Rusya'nın bölgeler üzere yapmış olduğu tahrir defterlerine istinaden, Âşık Alı'nın Türkiye seferinin 1856-1857 yıllarına denk geldiği fikrini ileri

sürer (Ahmetli 2019: 164). Hikâyedeki karakterlerin gerçek hayatları hakkında bilgi vermeye çalışan Ahmetli'ye göre; âşığın sevgilisi Besdi de Alı gibi Kızılvenk köyündendir. Bu bilgi, hikâyenin Âşık İmran Hasanov ile Âşık Mahmud Memmedov varyantı ile örtüşmektedir ama diğer iki varyantta Besdi'nin Kızılvenk köyü yakınlarındaki Çamırrı (Çamurlu) köyünden olduğu belirtilir. Ahmetli'nin verdiği bilgilere göre, Besdi için elçi gönderdiğinde Âşık Alı yirmi bir, Besdi'nin babası Niftalı ise altmış dört yaşındaymış. Alı ile Besdi 1857'de evlenmişlerdir. Hikâyenin Âşık Gulu varyantında, elçiliğe giden köy aksakallarından Hacı Mejdun'un (Mecnun) ismi, tahrir defterindeki Kızılvenk köy sakinleri listesinde otuz yedi yaşında varlıklı birisi olarak yer almaktadır (Ahmetli 2019: 162-163).

Âşık İmran Hasanov ile Âşık Mahmud Memmedov varyantında Durahan'ın İrevan'dan, diğer iki anlatıda ise Aralık Kolanı köyünden olduğu belirtilir. 1842 yılına dair tahrir defterinde Âşık Durahan'ın (otuz yaş) ve hikâyenin iki varyantında yer alan Nargileci Esed'in isimleri, Şişkaya köy sakinleri listesinde yer almaktadır (Ahmetli 2019: 164).

Âşık Esmer karakteri; Âşık İmran Hasanov ile Âşık Mahmud Memmedov varyantında İstanbullu, Âşık Hacı Bayramov varyantında Dağıstan'dan Kars'ın Kullar Baydar köyüne gelen misafir, Âşık Gulu varyantında ise doğrudan Kullar Baydar adlı bir şehrin sakinini anlatılır.

Âşık Hacı Bayramov ve Âşık Gulu varyantlarında Âşık Alı'nın ilk geldiği şehir, Muş'tur. Hikâyede bulunmayan fakat âşığın şiirleri arasında yer alan "Gömüşem" adlı bir koşmada, "Kars'ı gezip Kağızman'ı görmüşem" diyen âşık, gezip gördüğü yerleri şöyle anlatır:

Türkiyeden geçdim Sarıqamışa,

Ərzurumdan aşdım yetişdim Muşa,

Türkiyəni gözdüm mən başdan-baş,

Həm yaxşını, həm yamanı görmüşəm. (Âşık Alı 2006: 62, Âşık Alı 2013: 89)

Şiirin ilk iki dizesi, âşığın şiirlerinden oluşan bir diğer kaynakta şöyledir:

Gümrüden üz tutdum Sarıqamışa,

Ərzurumdan keçdim o şəhri-Muşa. (Kahraman 2019: 95).

Bu şiirlere ve hikâyenin tamamına istinaden âşığın yol haritası şu şekilde çizilebilir: Göyçe – İrevan – Gümrü – Ağrı – Iğdır – Kağızman – Kars – Sarıkamış – Erzurum – Muş. Hikâyenin Âşık İmran Hasanov ile Âşık Mahmud Memmedov varyantında olayların cereyan ettiği bir diğer mekân ise İstanbul'dur. Coğrafi mekân olarak Türkiye için; Âşık İmran Hasanov ile Âşık Mahmud Memmedov varyantında *Rum*, Âşık Hacı Bayramov varyantında *Türkiye*, Âşık Gulu varyantında ise *Osmanlı*, *Türkiye* ve *Anadolu* sözleri kullanılmıştır. İlk varyantta kullanılan Rum, Rum eli (Rum obası), Rumlu gibi kelimeler diğer iki anlatıda yer almamıştır. Arap kaynaklarında daha ziyade "Bizanslılar" ve "Bizans Devleti" adlandırmalarında istifade edilen "Rum" kelimesini Selçuklular ve Osmanlılar da "hem coğrafi bir isim hem de bu coğrafyada yaşayanları nitelemek üzere kullanmışlardır" (Avcı 2008: 222, 225). 18.-19. yüzyıllarda "Anadolulu ve Osmanlı anlamındaki Rûmî tabiri" ortadan kalksa da (Avcı 2008: 225), bu adlandırmalar Azerbaycan sahasında daha sonraları da kullanılmıştır. Bu gibi birçok husustan dolayı, İmran Hasanov ile Âşık Mahmud Memmedov anlatısının en eski varyant olduğu kanaatindeyiz.

Azerbaycan sahasında âşıklar tarafından icra edilen destanlar, üstadname (genelde üç üstadname) ile başlar ve duvakkapma ile biter. İki varyant, üstadname verilmeden doğrudan hikâye anlatımıyla, Âşık Hacı Bayramov varyantı ise üç üstadname ile başlar. Her üç varyant duvakkapma ile biter.

Karakterlerin dış görünüşleriyle ilgili ayrıntılara bakacak olursak, Âşık İmran Hasa-nov ile Âşık Mahmud Memmedov varyantında daha çok başkahraman Âşık Alı'nın, diğer anlatılarda ise Âşık Yığval (Âşık İkbal) ile Âşık Durahan'ın fiziksel özellikleri tasvir edilir.

Hikâyenin her üç varyantında yer alan “Ağrı Dağı” şiirinin yalnızca ilk dörtlülüne bakıldığında, anlatılar arasındaki farklılıkların ne denli büyük olduğu hakkında tasavvur oluşmaktadır:

*Havalanıb ərş üzünə qalxmısan,
Dağların sultanı nər Ağrı dağı.
Bahar əyyamıdı, zimistan keçib,
Əksilməz sərindən qar, Ağrı dağı.*
(Hekimov 1988: 356)

Şu dörtlülün ilk mısraı, hikâyenin bir varyantında “Alçaxdan ucuya cəkilif başı” (Alçaklardan uçlara doğru çekilmiş başı) şeklindedir (Âşık Alı 2006: 175). Diğer iki varyantta ikinci mısradaki “dağların sultanı” ifadesi “dağların serdarı”; “Bahar əyyamıdı, zimistan keçib” (Bahar mevsimidir, kış bitmiştir) mısraı “Payızın, baharın olur zimistan” (Sonbaharın, ilkbaharın kış olur) şeklindedir (Âşık Alı 2006: 175, Âşık Alı 2013: 315). Son mısradaki “Əksilməz serinden qar” ifadesi ise diğer iki varyantta “senden eksik olmaz kar” şeklindedir. Görüldüğü üzere, “serinden” (başından) sözü zamanla “senden” şekline dönüşerek şiiriyeti zayıflatmıştır. Hikâyenin her üç varyantında “Ağrı Dağı” şiirinin son dörtlülü aynıdır. Âşık Alı; Ahura depremi (1840) bir muamma ve sır olarak tanımlar, Ahura'yı yerle bir eden Ağrı dağının tozunun toprağının İrevan'ı bürüdüğünü anlatır:

*Muəmmən var, Alı ucun sirridi,
Şamdan əvvəl bir tərəfin yeridi.
Tozun qalxıb İrəvanı bürüdü,
Etdin Axuranı qar, Ağrı dağı.*
(Hekimov 1988: 357)

Diğer varyantlarda dilin sadeleştirilmesi dikkat çekmektedir. Örneğin bu dörtlülteki “şamdan evvel” ifadesi “akşamüstü”; “hâr ettin” ifadesi ise “batırdın” şekline dönüşmüştür (Âşık Alı 2013: 315, Âşık Alı 2006: 176). Âşık İmran Hasanov ile Âşık Mahmud Memmedov varyantında beş bentten oluşan “Ağrı Dağı” şiirinin dördüncü bendi diğer iki anlatıda eksiktir. İlham Kahraman'ın hazırladığı kitapta yer alan “Ağrı Dağı” şiiri ise altı dörtlülükten oluşmaktadır. Burada verilen son bent, hikâyenin bilinen varyantlarında yer almamaktadır:

*Əvvəl səndə olub Rüstəm pəhləvan,
Gəzib şahi-mərdan nişanbanışan,
Aşıq Alı təəccübdü hər zaman,
Yarın qardı, yarın nar, Ağrı dağı.* (Âşık Alı 2019: 71).

Ağrı dağını “yarısı kar, yarısı da nâr (ateş)” olarak karakterize eden âşık, bahar mevsiminde bile başı karlı olan bu dağın “yanardağ” olma özelliği taşıdığına şaşkınlığını ifade eder. Böylece âşık, yeniden Ahura depremi anmış olur.

Sonuç

Azerbaycan sahası âşıklık sanatının önde gelen isimlerinden olan Âşık Alı, kabul edilmiş bilgilerde gösterildiği gibi 1800 veya 1801'de değil, yaklaşık otuz veya otuz beş yıl sonra dünyaya gelmiştir. Ölümüne on beş on altı yıl kala gözlerini kaybetmiştir. Âşık Alı, zamanında Ermeni çetelerinin saldırılarından nasibini alan sanatkârlardan biridir. 1905-1907 yıllarındaki Ermeni çetelerinin tehditleri yüzünden Kelbecer'e göç etmiş, 1911'de memleketine geri dönmüş ve aynı yılda vefat etmiştir.

“Âşık Alı’nın Türkiye Seferi”; Türk dünyasının âşıklık geleneğine katkı sağlayan, konu itibarıyla Göyçe âşıklarının hareket yörüngesini ve 19. yüzyılda Azerbaycan-Türkiye kültürel ilişkilerini gösteren değerli bir sanat eseridir. Hikâyede; Göyçe, İrevan, Gümrü, Kars, Sarıkamış, Erzurum, Iğdır, Ağrı, Muş ve İstanbul gibi bölgelerin adı geçmektedir. Âşığın Türkiye seferi, 1856-1857 yıllarında gerçekleşmiştir.

“Âşık Alı’nın Türkiye Seferi”, Azerbaycan’da destan, Türkiye’de ise halk hikâyesi kategorisine girer. Hikâyenin üç varyantı (Azerbaycan sahasına göre versiyonu), tarafımızca tespit edilmiştir. Didaktik yönün ağır bastığı Âşık İmran Hasanov ile Âşık Mahmud Memmedov varyantında Ak Âşık ile Âşık Alı arasındaki usta-çırak ilişkisi çok daha dolgun şekilde verilmiş ve Âşık Alı’nın Türkiye serüveni üzerine yoğunlaşmıştır. Destandan halk hikâyesine geçiş döneminde nesir kısmının ağırlık kazanma özelliği daha çok Âşık Hacı Bayramov varyantında görülmektedir. Âşık Gulu varyantının en dikkat çeken özelliği ise âşığın daha önce yayınlanmayan pek çok şiirine yer verilmesidir. “Köroğlu” destanının icra edilme şekliyle ilgili sahneler, Alı’nın âşıklık mahareti ve sanatsal gücünü çok daha parlak şekilde ifade etmiştir. Dil tarihi açısından bakacak olursak, Mürsel Hemimov’un hazırladığı ve temel kaynak olarak kullandığımız İmran Hasanov ile Âşık Mahmud Memmedov varyantı daha eski döneme aittir. Ardından en son bulunan ve diğerlerine göre hayli hacimli olan Âşık Gulu varyantı ortaya çıkmıştır. Hem dil bakımından hem de nesir kısmının nazım kısmını üstelemesi gibi hususlar, Âşık Hacı Bayramov varyantının sonradan ortaya çıktığını göstermektedir.

Hikâyedeki “Ağrı Dağı” şiiri, hem âşığın Türkiye seferinin tarihini tahmin etmek hem de nazım parçalarının karakteristik özelliklerini ve varyantlar arasındaki farkları göstermek açısından en güzel örnektir. Her üç varyanttaki tüm şiirlerin incelenmesi ve karşılaştırılması ise ayrıca bir çalışma konusudur.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

NOTLAR

1. “Alı” ismi, Azerbaycan’ın Batı bölgesinde “Alı” şeklinde kullanılmaktadır.
2. Gencebasar, Zengezur, Dereleyez, İrevan bölgeleri ile çevrelenen Göyçe, şimdiki Ermenistan sınırları içindeki tarihi Türk toprağıdır.
3. Hikâyenin Kiril alfabesiyle yayınlanan ilk varyantının geniş özeti, tarafımızca Türkiye Türkçesine uyarlanarak hazırlanmıştır.
4. Mutlu son ile biten aşk hikâyeleri, “Duvakkapma” denen şiir türüyle sonlandırılır.
5. Azerbaycan sahası âşıklık geleneğine göre çırak, âşıklık sanatını icra etmeye tam hazır olduğunda “üstat sillesi” ile ödüllendirilir; bu eylem, çırağın usta âşık adını alması için bir diploma sunumu gibi değerlendirilir.
6. Alosman – Osmanlı eli (Osmanlı obası, Osmanlı yurdu).
7. Nemer – düğün sahibine, âşığa ve müzisyenlere verilen para veya hediyedir.
8. Gıfılend – Azerbaycan âşıklık geleneğinde bir şiir türüdür, “bağlamak” ve “kilitlemek” anlamlarındadır. Türkiye sahasındaki karşılığı “Muamma”dır.
9. “Âşık Alı’nın Türkiye Seferi”nin Âşık Hacı Bayramov tarafından anlatılan varyantının video linki: <https://www.youtube.com/watch?v=t7Rrk-SbXNw> (Erişim tarihi: 13.01.2022).

KAYNAKÇA

- Abbaslı, İsmail. *Folklorşünaslık Ahtarıları*. İki ciltte, 2.cilt, Bakü: Nurlan, 2009.
- Ahmetli, Nazir. *Azerbaycan âşıkları ve el şairleri (arşiv senetleri ile)*. Bakü: Elm ve Tahsil, 2019.
- Alptekin, Ali Berat. “Azerbaycan ve Türkiye’de Tanınan Ortak Âşıklar”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Sayı: 7, 1999: 33-42.
- Arif, Hüseyin. “Âşık Alını ahtarıram”. *Elm ve hayat*. No: 2, 1968.
- Asker, Naile. “XIX asır âşık şiirinde tasavvufi motifler”. *Bilimsel Eksen*, sayı: 20, 2017: 91-100.
- Âşık Alı. Toplayan ve tertipçi: Hüseyin Hüseyinzade. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1975.
- . *Eserleri*. Tertip eden ve ön sözün müellifi: Hüseyin İsmayilov. Bakü: Avrasya Press, 2006: 146-182.
- . *Eserleri*. Tertip eden ve redaktör Gabil Zimistanoğlu. Bakü: OL MMC, 2013: 221-326.

- . *Ne Kaldı*. Toplayanı ve tertip edeni: İlham Kahraman. Bakü: Kanun neşriyatı, 2019.
- Ata Yıldız, Naciye. *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
- Avcı, Casim. “Rum (Roma, Bizans, Rumlar ve Anadolu’yu ifade eden bir isim)”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35. cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2008: 222-225.
- Azerbaycan Folkloru Külliyyatı. XVII. cilt, Destanlar (VII. kitap). Tertip edenler: Hüseyin İsmayilov ve Aziz Elekberli. Bakü: Nurlan, 2010.
- Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
- Ekici, Metin (1998). “Halk Bilimi Çalışmalarında Metin (Text), Doku (Texture), Sosyal Çevre ve Şartlar (Konteks) İlişkisinin Önemi”, *Millî Folklor*, Sayı: 39, 1998: 25-34.
- Ekici, Metin. “Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki İlişkiye Art zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) Bir Bakış”. *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: Kanyılmaz, 2005: 225-229.
- Elçin, Şükrü. *Halk Edebiyatına Giriş*. 8. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Gasımlı, Meherrem. *Ozan-Âşık Sanatı*. Bakü: Uğur Neşriyatı, 2011.
- Hacıyeva, Maarife ve Köktürk, Şahin. “Âşık Ali’nin Edebi Mirası”. *Millî Folklor*. Sayı: 35, 1997: 23-27.
- Hekimov, Mürsel. *Halkımızın deyimleri ve duyuları*. İkinci neşri. (İlk neşri: 1986). Bakü: Maarif, 1988.
- Hüseyinoğlu, Ali Şamil ve Memmedova, Elmira. “Âşık Alı ve Ağrı Dağı”. *Nail Tan’a Armağan*. Hazırlayanlar: Tuncer Gülensoy ve Hayrettin İvgin. Ankara: Kültür Ajans Yayınları. 2011: 287-302.
- İsmayilov, Hüseyin. Ön Söz. *Âşık Alı. Eserleri*. Bakü: Avrasya Press, 2006: 4-18.
- Kahraman, İlham. Gönül İşi. *Âşık Alı. Ne Kaldı*. Bakü: Kanun neşriyatı, 2019: 5-28.
- Memmedli, Şüreddin (2015). “Gürcistan’daki Türklerde Lokal Halk Hikâyeciliği”. *Karadeniz*, Yıl: 7, Sayı: 28, Kış, 2015: 18-28.
- Oğuz, M. Öcal. “Azerbaycan ve Türkiye Sahasında Âşık Edebiyatının XVIII. Yüzyılı”. *Millî Folklor*, sayı:35, 1997: 2-9.
- Oğuz, M. Öcal (1999). “Türk Halkbilimi Çalışmalarında Eşmetin (Varyant) ve Benzer Metin (Versiyon) Sorunu”, *Millî Folklor*, sayı: 42, 1999: 2-5.
- Ozan-Âşık Ansiklopedisi. 2 ciltte. I. cilt. Âşıklar Birliyi, Bakü: Gençlik Neşriyatı, 2019.
- Ozan-Âşık Ansiklopedisi. 2 ciltte. II. cilt. Âşıklar Birliyi, Bakü: Gençlik Neşriyatı, 2020.
- Zimistanoğlu, Gabil. “Âşık Elesgerin heyret ve saygı ile hatırladığı üstadı”. *Âşık Alı. Eserleri*. Bakü: OL MMC, 2013: 13-23.